

JULIA ANASTAZJA SIENKIEWICZ-WIŁOWSKA

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

SENIORZY NA TERENACH WIEJSKICH - MOŻLIWOŚCI I OGRANICZENIA ROZWOJU

ABSTRACT. Sienkiewicz-Wiłowska Julia Anastazja, *Seniorzy na terenach wiejskich – możliwości i ograniczenia rozwoju* [Seniors in Rural Areas – Developmental Opportunities and Constraints]. *Studia Edukacyjne* nr 44, 2017, Poznań 2017, pp. 377-385. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2017.44.23

Late adulthood is a time when the elderly living in rural areas are especially at risk of exclusion. Very often they have difficulties accessing aid institutions and activities which are designed specifically for them. Often their functioning depends on good relations with neighbors and the family. Opportunities to increase their social participation and use of their resources include the activities of organizations such as the Rural Housewives' Circle, or entrusting them with the function of local community leaders.

Key words: leaders, the elderly, rural areas, exclusion

Osoby starsze mieszkające na terenach wiejskich znajdują się w specyficznej sytuacji. Instytucje specjalizujące się w organizowaniu zajęć dla seniorów, takie jak Uniwersytety Trzeciego Wieku czy Dienne Domy Pomocy Społecznej, zlokalizowane są w miastach. Co prawda, całodobowe Domy Pomocy Społecznej są często usytuowane poza miastami, jednak są to placówki zamknięte. W mniejszych miejscowościach niekiedy działają jedynie kluby seniora. W związku z tym osoby mieszkające na wsiach nie mogą korzystać z oferty zajęć specjalnie dla nich projektowanych bezpośrednio w miejscu zamieszkania. Jeśli dojeżdżanie do miasta, w którym prowadzone są takie zajęcia, nie jest możliwe z powodów zdrowotnych lub ekonomicznych, nie mają one szans partycypacji w zajęciach¹. Rodziny na wsiach

¹ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006.

częściej niż w miastach są jednak wielopokoleniowe. Osoby starsze mają więc wtedy zapewnioną podstawową opiekę i kontakty społeczne, nadto silniejsze niż w miastach istnieją więzi sąsiedzkie. Jeśli jednak osoby starsze doświadczają różnorodnych ograniczeń sprawności, dostęp do oferty zajęć specjalnie dostosowanej do ich możliwości i pełniących rolę usprawniającą okazuje się utrudniony.

Łukę tę w pewnym zakresie mogą uzupełniać świetlice wiejskie oraz takie organizacje, jak Koła Gospodyń Wiejskich. Stwarzają one choćby okazję do nawiązywania kontaktów z innymi, a także do integracji międzypokoleniowej. Spotykają się w nich bowiem bardzo często osoby w różnym wieku. Uczestniczą one w życiu społeczności na różne sposoby, na przykład przygotowując potrawy na uroczystości i festyny gminne, tworząc wieńce i dekoracje dożynkowe. Jest to też okazja do przekazywania tradycji, zwyczajów, nauki dawnych technik rękodzielniczych, a zatem spontanicznego prowadzenia tutoringu międzypokoleniowego².

Zwiększanie populacji w XIX wieku i na początku XX, spowodowane przede wszystkim spadkiem śmiertelności, a w mniejszym stopniu zwiększeniem urodzeń, związane było ze wzrostem procentowego udziału ludzi starych w społeczeństwie. Zaowocowało to zainteresowaniem medycyny kwestiami starości i wprowadzeniem w roku 1812 terminu *geriatria*. W literaturze i sztuce tego okresu zwraca uwagę tendencja do indywidualizowania ludzi starych. Nie są to już bezimienni starcy tylko konkretne osoby, które starzeją się w różny sposób. Był to początek przemiany sytuacji osób starych, jaką przyniosła druga połowa XX wieku³, kiedy zaczęły rozwijać się formy zinstytucjonalizowanej opieki nad osobami starszymi. W coraz większym stopniu mogły zatem one liczyć nie tylko na rodzinę, ale także na inne formy pomocy.

Radykalna zmiana dotyczyła jednak przede wszystkim miast; na wsiach nadal zdecydowanie dominował model, w którym osobą starszą opiekuję się rodzina. Z tego też względu rodzice nierzadko obawiali się ostatecznego przekazania swojego gospodarstwa dzieciom, mając świadomość, iż od tej chwili będą zależni od dobrych relacji z nimi. Wpływało to także na strukturę gospodarstw rolnych w Polsce. Nadal podstawowe problemy koncentrowały się wokół kwestii dziedziczenia i dożywotniego prawa do zamieszkiwania gospodarstwa, który to zapis stał się dominujący w sytuacji przepisывania gospodarstwa na dzieci. Pewną gwarancję niezależno-

² J.A. Wilowska, *Uczenie się od nauczyciela i od rówieśników w procesie edukacji artystycznej podejmowanej w okresie późnej dorosłości*, [w:] *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A.I. Brzezińska, K. Ober-Łopátka, R. Stec, K. Ziółkowska, Poznań 2007, s. 147-167.

³ J-P. Bois, *Historia starości. Od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, Warszawa 1996.

ści ustanowiło jednak dopiero wprowadzenie w roku 1990 ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego.

Modele opieki nad osobami w okresie późnej dorosłości mieszkającymi na terenach wiejskich

W rozważaniach dotyczących sytuacji osób starszych mieszkających na wsiach, ze względu na ich specyficzną sytuację, szczególnie istotne jest uwzględnianie perspektywy lokalnej i środowisk lokalnych. Piotr Błędowski⁴ wskazuje na dwa modele opieki nad seniorami w środowisku lokalnym: pierwszy związany jest z polityką nastawioną na interwencję, drugi – z polityką nastawioną na optymalne zaspokojenie potrzeb. Pierwszy z nich zakłada, że interwencję uruchamia się dopiero w momencie pojawienia się problemów. Model drugi koncentruje się w dużym stopniu na działaniach profilaktycznych, w które angażowane są grupy samopomocowe, instytucje wsparcia społecznego, organizacje pozarządowe. Jest to tak zwany model poszerzony. Zakłada on także wspieranie rodziny w podejmowaniu opieki nad osobami w wieku późnej dorosłości i dbaniu o ich potrzeby. Wedle Błędowskiego, podejście do problemów osób w wieku późnej dorosłości z perspektywy lokalnej pozwala na lepszą realizację celów i bardziej wyrównaną dystrybucję środków przeznaczanych na wspieranie osób starszych⁵.

Na terenach wiejskich osoby starsze doświadczające różnorodnych ograniczeń są bardziej zależne od rodziny, choćby w sytuacji konieczności dojazdu do różnych instytucji, bowiem komunikacja publiczna nie jest tak rozwinięta, jak w dużych miastach. Staje się to ogromnym problemem w przypadku osób samotnych, a także w sytuacji braku lub złych relacji w rodzinie. Często dołączają się do tego problemy natury ekonomicznej. W gospodarstwach emerytów co prawda średni dochód jest wyższy niż w innych gospodarstwach domowych, niekoniecznie jednak dotyczy to wsi⁶. Nadto, model wiejskiej rodziny wielopokoleniowej coraz bardziej się zmienia w konsekwencji odpływu młodych ludzi z terenów wiejskich do miast. Na ten problem zwracano już uwagę w latach dziewięćdziesiątych⁷ XX wieku, a obecnie uległ on jeszcze większemu zaostrzeniu.

⁴ P. Błędowski, *Polityka społeczna wobec ludzi starych i starości. Lokalna polityka wobec ludzi starych*, [w:] *Podstawy gerontologii społecznej*, red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, Warszawa 2006, s. 310.

⁵ P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, Warszawa 2002.

⁶ B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*.

⁷ B. Tryfan, *Wiejska starość w Europie*, Warszawa 1993.

Tabela 1

Utrudnienia i ułatwienia w funkcjonowaniu osób w wieku późnej dorosłości na terenach wiejskich i w miastach

Wieś	Miasto
<ul style="list-style-type: none"> - rodziny wielopokoleniowe, - utrudniony dostęp do instytucji, - konieczność organizacji pomocy sąsiedzkiej (trudności komunikacyjne, rozproszenie mieszkań), - kontakty społeczne zapewniane przez rodzinę i sąsiadów, - utrudniony dostęp do usług medycznych, - utrudnienia w organizacji pomocy, - możliwość podejmowania pracy, ale czasem jej konieczność mimo braku chęci, - często gorsza sytuacja mieszkaniowa. 	<ul style="list-style-type: none"> - częstsze osoby samotne, - konieczność polegania na różnych instytucjach, - zapewnianie kontaktów społecznych także przez instytucje (jak DDPS, klub seniora itp.), - łatwiejszy dostęp do usług medycznych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Szatur-Jaworska, B. Błędowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 160-165.

Różnice w sytuacji kobiet i mężczyzn mieszkających na terenach wiejskich

Sytuacja starszych mężczyzn na terenach wiejskich jest nieco inna niż kobiet. Wynika to zarówno z czynników ekonomiczno-zawodowych, jak i społecznych. Po zaprzestaniu aktywności zawodowej, zwłaszcza w rolnictwie, mężczyźni często pomagają młodszemu pokoleniu w prowadzeniu gospodarstwa. W efekcie, inaczej niż osoby starsze na terenach miejskich, po przejściu na emeryturę często nie zmieniają rodzaju pracy. Drugim podstawowym polem ich aktywności są kontakty sąsiedzkie. Sprawia to, że zakres podejmowanych przez nich ról nierzadko bywa w starszym wieku nawet bardziej ograniczony niż w przypadku kobiet, które angażują się w życie lokalnej społeczności na różne sposoby, na przykład jako członkinie organizacji samopomocowych.

Nie znaczy to, że sytuacja starszych kobiet na terenach wiejskich jest w pełni zadowalająca. Okazuje się ona bowiem pochodną sytuacji kobiet na wsi w ogóle. Należy bowiem pamiętać, że nadal generalnie zdecydowanie mniej kobiet niż mężczyzn pracuje zawodowo. Na terenach wiejskich uwiadacznia się to w sposób szczególny. Choć zwiększa się przyzwolenie dla realizacji aspiracji edukacyjnych kobiet (kobiety z terenów wiejskich są lepiej wykształcone niż mężczyźni), nie przekłada się to na możliwości znalezienia

zatrudnienia adekwatnego do wykształcenia, a także na docenianie wykształconych kobiet. Mężczyźni, jeśli decydują się na podjęcie edukacji na poziomie średnim (np. w technikum) czy na jej kontynuację na wybranych studiach, często wybierają kierunki związane z rolnictwem. Kobiety z terenów wiejskich podejmują częściej studia innego rodzaju, na przykład humanistyczne czy pedagogiczne. Jeśli chcą one znaleźć zatrudnienie zgodne ze swoim wykształceniem, zazwyczaj muszą go szukać poza miejscem zamieszkania i poza rolnictwem⁸.

Nadal bardzo ograniczone są też możliwości podejmowania różnorodnych ról społecznych, innych niż związane z rodziną. Dowodzi tego choćby procent kobiet-wójtów – w 2006 było to 8% kobiet. Nieco lepiej sytuacja wygląda w przypadku sołtysów – kobiety stanowią 30,7% sołtysów (w 2012 roku), choć zwiększenie ich liczby wśród sołtysów można zaobserwować dopiero od niedawna⁹.

Niższa niż mężczyzn aktywność zawodowa i polityczna kobiet spowodowana jest między innymi trudnościami związanymi z opieką nad dziećmi w wieku poniżej pięć lat. Ciągłe bowiem opieka przedszkolna na terenach wiejskich nie jest dostatecznie dostępna i funkcje opiekuńcze muszą pełnić kobiety. Sprawia to, iż mimo lepszego wykształcenia, mają one problemy z podjęciem pracy zawodowej. Ponadto, następujące stopniowo przemiany nie likwidują tradycyjnego postrzegania ról kobiet, związanych z opieką nad dziećmi i domem, które są uznawane za ważniejsze i prymarne. Utrudnia to kobietom realizację innych ich aspiracji¹⁰. Ten ostatni czynnik, związany z modelem społeczno-kulturowym, w istotny sposób wpływa także na sytuację starszych kobiet.

W przypadku młodszych kobiet zmienia się także styl spędzania wolnego czasu. Jak wskazuje Joanna Radziejewicz¹¹, dawniej koncentrował się on na pracach przydomowych i kontaktach sąsiedzkich, teraz kobiety częściej wyjeżdżają do miasta, na przykład po zakupy, do kina, teatru, czy na wycieczki. W niewielkim stopniu zmienia to jednak sytuację osób starszych, które ze względu na ograniczenie mobilności często nie są w stanie dotrzeć do kina czy teatru, a nierzadko mają także tradycyjne przyzwyczajenia.

Na dodatkowy, tym razem pozytywny, aspekt funkcjonowania starszych kobiet w tradycyjnej kulturze wiejskiej zwraca jednak uwagę Justyna Słomczyńska¹². Starsze kobiety były często przekazicielkami tradycyjnych wzo-

⁸ S. Michalska, *Tradycyjne i nowe role kobiet wiejskich*, *Wieś i Rolnictwo*, 2013, 2(159), s. 124-139.

⁹ Tamże, s. 135.

¹⁰ Tamże, s. 124-139.

¹¹ J. Radziejewicz, *Współczesna kobieta wiejska*, *Rolniczy Magazyn Ekonomiczny*, 2016, styczeń-luty, 53.

¹² J. Słomczyńska, *Artystki ludowe – depozytariuszki wiedzy o ludowości*, [w]: *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, red. E. Zierkiewicz, A. Łysak, Wrocław 2005, s. 120-121.

rów, schematów i funkcjonującego w danym regionie kanonu związanego z wykonywanym rękodziełem. W określonych regionach wzory były bowiem ustalone, powtarzalne i w niewielkim stopniu modyfikowane. Kultura nazywana „ludową” związana była zawsze z życiem tradycyjnych chłopskich społeczności¹³, z obrzędami świeckimi i religijnymi (często te dwie sfery były ze sobą powiązane – na przykład podczas obchodów dożynek). Współcześnie obserwujemy jej renesans, co ma widoczny wpływ na sytuację kobiet w środowiskach wiejskich.

Choć twórcami ludowymi są zarówno kobiety, jak i mężczyźni, to przede wszystkim kobiety pełnią funkcję animatorek społeczności lokalnych. Prowadzą one lekcje w szkołach, pokazy w muzeach, organizują festyny. Ich twórczość związana jest przede wszystkim z takimi formami, jak koronkarstwo, tkactwo, hafciarstwo. Przekazują one na różne sposoby wiedzę i umiejętności związane z kulturą regionu, w którym żyją i z którego pochodzą. W grupie tych kobiet dużą część stanowią osoby w wieku późnej dorosłości. Bardzo często uczyły się one rękodzieła od swoich matek czy babć, a teraz uczą poznanych metod i wzorów kobiety z młodszego pokolenia. Działalność twórców ludowych, choć w dawnej formie należy już do przeszłości, pełni ważną rolę – podtrzymuje pamięć historyczną, przechowuje tradycyjne wierzenia i zwyczaje, a także przyczynia się do integracji społeczności, także między-pokoleniowej.

Jako przekazicielki tradycji i animatorki społeczności lokalnej kobiety te pełnią bardzo ważną rolę w życiu swojej społeczności. Nadto, unikają wykluczenia, które staje się nierzadko udziałem starszych kobiet mieszkających w dużych miastach, w których społeczność nie jest tak zintegrowana, rozluźnieniu uległy kontakty sąsiedzkie, a ludzie często się przeprowadzają, w związku z czym nie czują się już tak bardzo związani z miejscem, w którym obecnie mieszkają. Nie jest to bowiem ich „miejsce od pokoleń”. W tym sensie sytuacja niektórych (choć oczywiście nie wszystkich) starszych mieszkańców terenów wiejskich może zatem okazać się korzystniejsza aniżeli mieszkających w miastach.

Organizacje samopomocowe

Organizacjami ważnymi z perspektywy aktywizacji osób w wieku późnej dorosłości na terenach wiejskich są Koła Gospodyń Wiejskich (KGW)¹⁴. Pierwsza organizacja kobieca pod nazwą „Towarzystwo Gospodyń” powsta-

¹³ Tamże, s. 121.

¹⁴ http://www.izbarolnicza.lodz.pl/content/150-lat-k%C3%B3%C5%82_gospody%C5%84-wiejskich-na-ziemiach-polskich

ła już w 1866 roku w Piasecznie, koło Gniewa, na Pomorzu, a pierwsze Koło Gospodyń założyła Filipina Płaskowicka w Janisławicach w województwie łódzkim w 1877 roku. Koła Gospodyń Wiejskich działają w strukturach Kółek Rolniczych. Obecnie na terenie Polski funkcjonuje 22 500 Kółek Rolniczych i 25 800 Kół Gospodyń Wiejskich. Kółka rolnicze zrzeszają 1 106 000 osób, w tym 857 000 członków Kół Gospodyń Wiejskich¹⁵. Organizacje te ze względu na ich powszechność, liczbę członków oraz lokalny charakter mają więc ogromny potencjał, który realizować się może między innymi we wspieraniu osób starszych.

Koła Gospodyń Wiejskich to organizacje o charakterze społeczno-zawodowym. Ich zadania koncentrują się wokół wspierania rodziny wiejskiej w funkcjach wychowawczych oraz zapewniania różnorodnej aktywności dzieciom i młodzieży. Motywują one także kobiety do rozwijania różnych form przedsiębiorczości i poszukiwania alternatywnych źródeł dochodu. Kolejne ich zadanie związane jest z kultywowaniem folkloru i sztuki ludowej. Jest ono realizowane między innymi poprzez zakładanie funkcjonujących przy KGW zespołów śpiewaczych, muzycznych czy tanecznych, organizowanie dożynek, czy choćby tworzenie tradycyjnych wieńców dożynkowych. Wreszcie, zadanie KGW polega na wspieraniu integracji międzypokoleniowej. Jest to zadanie tym ważniejsze, że często wiele członkiń Koła to kobiety w wieku późnej dorosłości. Nierzadko stanowią one wręcz trzon Koła, z czasem ściągając do niego młodsze uczestniczki. Przygotowując lokalne potrawy czy wieńce dożynkowe zgodne z miejscową tradycją, mają one szansę występować w roli „mistrzów” przekazujących swoją wiedzę i doświadczenia młodszemu pokoleniu.

Koła Gospodyń Wiejskich koncentrując się na aktywnościach związanych ze sprawami socjalnymi, zawodowymi i rekreacją, podejmują także działania na rzecz osób starszych, samotnych, czy doświadczających ograniczenia sprawności. Wsparcie przez nie udzielane polega przede wszystkim na organizacji pomocy materialnej, dostarczaniu opału na zimę, czy przygotowywaniu posiłków¹⁶. Z jednej strony zatem bardziej sprawne kobiety mogą same być członkiniami Koła, z drugiej osoby starsze obojga płci mogą być też beneficjentami działań tych organizacji. Warto jednak pamiętać, że jest to forma działania wspólnotowego, zarezerwowanego wyłącznie dla kobiet. W tym wypadku ujawnia się także większa aktywność kobiet, większa potrzeba współdziałania, bycia w grupie.

Innymi instytucjami samopomocowymi funkcjonującymi na terenach wiejskich są świetlice wiejskie. Ich zadanie polega między innymi na organiza-

¹⁵ <http://www.krs.org.pl>

¹⁶ B. Tryfan, *Wiejska starość w Europie*, s. 118-121.

cji inicjatyw i wydarzeń związanych ze społecznością lokalną. W świetlicach organizowane są także zajęcia dla dzieci i młodzieży, które mają umożliwiać im wartościowe spędzanie wolnego czasu, wspieranie rozwoju i motywowanie do działania. Świetlice wiejskie zawsze do swojej dyspozycji mają jakieś miejsce, czasem jest to jedno pomieszczenie, a czasem cały budynek. Sprawia to, że mogą tam być prowadzone różnego typu zajęcia i realizowane inicjatywy, adresowane także do osób w okresie późnej dorosłości, a ponadto mogą one stanowić właśnie miejsce ich spotkań. Dodatkową okazję do podejmowania aktywności, już nie tylko w przypadku kobiet, stwarzają na terenach wiejskich i w małych miastach chóry, zespoły śpiewacze, muzyczne, orkiestry. Choć bardzo często przeważają w nich kobiety, dają one jednak także okazję do podejmowania aktywności przez mężczyzn.

Senior jako lider społeczności wiejskiej

Jeśli na problem opieki nad osobami starszymi mieszkającymi na terenach wiejskich spojrzemy z perspektywy lokalnej – perspektywy mikroregionu, szczególne szanse na aktywizację tej grupy wiekowej widziałabym zatem właśnie w traktowaniu seniorów jako liderów społeczności lokalnej, a także jako osób troszczących się o zachowanie unikatowego charakteru mikroregionu, w którym żyją.

Osoby w wieku późnej dorosłości dysponują różnorodnymi zasobami, jak choćby wiedza czy czas wolny. Pozwalają im one na przyjmowanie różnorodnych ról i funkcji o charakterze społecznym. W związku z tym osoby te – dzięki podejmowaniu funkcji liderów – mogą w istotny sposób przyczyniać się do kształtowania tożsamości lokalnej. Stanowi to szansę na optymalne wykorzystanie ich możliwości. Dodatkowym czynnikiem podkreślającym istotność takich działań jest szansa na odzyskanie przez osoby starsze poczucia podmiotowości, kompetencji i bycia potrzebnym, w dużym stopniu wpływających na dobre funkcjonowanie w okresie późnej dorosłości. Funkcjonowanie w roli lidera zwiększa też ilość podejmowanych ról społecznych, wiążąc się z koniecznością wykonywania działań o charakterze edukacyjnym, administracyjnym, animacyjnym, czy finansowym. Zgodnie z teorią aktywności, jak największa tego rodzaju różnorodność jest jednym z kluczowych warunków dobrego funkcjonowania w okresie późnej dorosłości¹⁷.

¹⁷ B.W. Lemon, V.L. Bengtson, J.A. Peterson, *An exploration of the activity theory of aging: activity types and life satisfaction among in-movers to a retirement community*, *Journal of Gerontology*, 1972, 27(4), s. 511-523.

Podsumowanie

Osoby starsze na wsi znajdują się w specyficznej sytuacji i w sposób szczególny zagrożone są wykluczeniem. Jeśli bowiem nie mogą już podejmować aktywności zawodowej (a dotyczy to głównie osób pracujących w rolnictwie), na terenach wiejskich zazwyczaj nie mają możliwości skorzystania z oferty aktywności, jakie są zaprojektowane dla seniorów – w ramach klubów seniora, Dziennych Domów Pomocy Społecznej – zwłaszcza w przypadku ograniczonej mobilności. Stanowi to szczególny problem dla osób samotnych, nie mieszkających z rodziną lub mających z nią złe relacje. Osoba taka skazana jest na siebie i funkcjonowanie w najbliższym otoczeniu, które często nie pozwala jej na aktywności adekwatne do możliwości i potrzeb. Szansą na poprawę ich sytuacji i zintegrowanie osób samotnych z lokalną społecznością stanowi powierzenie im funkcji lokalnych liderów i wspieranie ich działań związanych z kształtowaniem lokalnej tożsamości.

BIBLIOGRAFIA

- Błędowski P., *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, SGH, Warszawa 2002.
- Błędowski P., *Polityka społeczna wobec ludzi starych i starości. Lokalna polityka wobec ludzi starych*, [w:] *Podstawy gerontologii społecznej*, red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
- Bois J-P., *Historia starości. Od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Wydawnictwo Marabut, Warszawa 1996.
- http://www.izbarolnicza.lodz.pl/content/150-lat-k%C3%B3%C5%82_gospody%C5%84-wiejskich-na-ziemiach-polskich
- <http://www.krs.org.pl>
- Lemon B.W., Bengtson V.L., Peterson J.A., *An exploration of the activity theory of aging: activity types and life satisfaction among in-movers to a retirement community*, *Journal of Gerontology*, 1972, 27(4).
- Michalska S., *Tradycyjne i nowe role kobiet wiejskich*, *Wieś i Rolnictwo*, 2013, 2(159).
- Radziejewicz J., *Współczesna kobieta wiejska*, „*Rolniczy Magazyn Ekonomiczny*”, 2016, styczeń-luty.
- Słomczyńska J., *Artystki ludowe – depozytariuszki wiedzy o ludowości*, [w:] *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, red. E. Zierkiewicz, A. Łysak, Wydawnictwo MarMar, Wrocław 2005.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
- Tryfan B., *Wiejska starość w Europie*, Polska Akademia Nauk – Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa 1993.
- Wilowska J.A., *Uczenie się od nauczyciela i od rówieśników w procesie edukacji artystycznej podejmowanej w okresie późnej dorosłości*, [w:] *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A.I. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2007.